

СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ТЕРИТОРІЙ І «РЕПАРАЦІЙНЕ ПИТАННЯ» У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН В 1920-1931 РР.

Павло Сацький

В статье исследуется динамика влияния репарационного вопроса в системе международных отношений на статус украинских этнических территорий в 1920-1932 годах.

In article the author investigates dynamics of influence of a reparation question in system of international relations on the status of the Ukrainian ethnic territories in 1920-1932 years.

Досвід колоніальної політики поставив на чільне місце в теорії й практиці міжнародних відносин проблему співвідношення суверенітету держави та її зовнішніх фінансових зобов'язань. У зв'язку з цим особливе значення те питання мало при формуванні системи міжнародних відносин після завершення Першої світової війни, а після Рурської кризи 1923-1924 рр. постала нагальна необхідність його системного правового впорядкування. Апробацію процедура впорядкування проблеми співвідношення суверенітету держави та її фінансових зобов'язань мала пройти у процесі унормування й інституційного забезпечення процедур здійснення репараційних та боргових платежів, котрі утворилися в ході війни.

Проблематика взаємовпливу фінансових міждержавних зобов'язань та міжнародних політичних відносин глибоко досліджувалася радянськими авторами на сторінках журналів «Международная политика и международное хозяйство», «Международная

жизнь», «Международная летопись» [3]. Слід відзначити також дослідження українських істориків [4]. Особливе місце посідає комплексна робота А. Іоффе [11]. Не зважаючи на різноманітність точок зору й глибину аналізу репараційної проблеми у системі міжнародних відносин, мало дослідженим залишається питання взаємовпливу репараційної проблеми у повоєнній системі міжнародних відносин та статусу етнічних українських територій.

Мирними договорами, укладеними в Парижі у 1919-1920 рр., які підсумовували політичні результати Першої світової війни, було закладено підвалини розбудови нової системи міжнародних відносин в Європі у 1920 – 1930-ті рр. Чільне місце у тій системі договорів посідало питання відшкодування завданих війною збитків, і країни Четверного союзу, визнані винними у розв'язанні Першої світової війни, мусили взяти той фінансовий тягар на себе у вигляді репараційних платежів [2; С. 84]. Основна маса репарацій припадала на Німеччину як

головну винуватицю війни. На конференції у Версалі остаточно сума репарацій встановлена не була, натомість створили репараційну комісію, яка мала ту суму визначати, отримуючи та аналізуючи інформацію про завдані збитки [2; 84-85]. Основними отримувачами репарацій стали держави, котрі воювали проти країн Четверного союзу (Франція, Велика Британія, Італія і т.д.) та постраждали в результаті агресії (Бельгія, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців). Версальським договором із Німеччиною було визнано, що Росія, не зважаючи на свій дочасний вихід із війни, чим вона порушила низку домовленостей з союзниками, має право на отримання своєї частки репарацій на принципах Версальського договору [2; 55].

Зважаючи на дезінтегрованість колишньої Російської імперії, зумовлену революційними подіями й станом громадянської війни, ускладнювалося питання визначення суб'єктів-отримувачів російської частки репарацій. Актуальним ставало питання правонаступності колишньої імперії та міжнародного статусу державних утворень на її територіях.

Репараційні програми, закладені мирними договорами з Німеччиною та її союзниками у Першій світовій війні, стосувалися безпосередньо й українських етнічних територій та впливали на формування їхнього міжнародного статусу. Зокрема, колишня територія Австро-Угорщини, що належала до Транслейтанії Закарпаття (Карпатська Русь, згідно Конституції Чехословаччини 1920 р.), перебуваючи у складі Чехословаччини, мала частку «репараційних зобов'язань» як колишня австро-угорська територія, згідно ст. 52 (та 186) Тріанонсько-

го мирного договору з Угорщиною, і на територію Закарпаття припадала невелика його частка [10; 25]. Також частина колишнього герцогства Буковина, а саме Північна Буковина, згідно Сен-Жерменського мирного договору з Австрією, була включена до складу Румунії й та мала нести відповідні їй фінансові зобов'язання, обсяги та порядок погашення котрих визначався Репараційною комісією, згідно статей 61 та 203 [23; 27].

На деякі українські етнічні території, котрі перебували у складі колишньої Російської імперії, випала відповідна частка програми сплати зовнішніх боргів імперії та отримання «російської частини» репарацій від Німеччини. То були території Холмщини і Підляшшя (Холмська губернія) та Волинська губернія, які увійшли до складу Польщі. Польща, котра утворилася на уламках Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій, у 1920 р. взяла на себе зобов'язання обслуговувати частину зовнішнього боргу Російської імперії, яка припадала на колишню російську територію в складі оновленої Польщі [6; 145]. Холмщина і Підляшшя опинилися в складі Польщі одразу після відновлення її державності у 1918 р., а Волинь у результаті радянсько-польської війни 1920 р. й укладення Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р., прагненням добитися максимально можливої частки від «російської» частини репарацій було зумовлено намагання Польщі отримати до свого складу Волинь в ході війни із УСРР і РСФРР. Згідно того договору, РСФРР і УСРР передали Польщі частину золотого запасу Російської імперії, що мало покривати «польську частину» зовнішнього боргу колишньої імперії. У 1922 р., після підписання

16 квітня Рапалльського договору між РСФРР і Німеччиною, Польща заявила претензію на сплату Німеччиною її російської частки репарацій, котрі припадали на колишню територію Російської імперії у складі оновленої Польщі. До тих територій належали й українські Холмщина і Підляшшя та Волинь.

У тому контексті варті уваги деякі ключові позиції Договору «Про поширення Рапалльського договору на союзні із РСФРР республіки», а саме, позиція стосовно УСРР. Друга стаття договору передбачала, що фінансові стосунки між Україною та Німеччиною, які здійснювалися після 1917 р., йшлися про фінансові ресурси, розміщені гетьманом П. Скоропадським у німецьких, австрійських і угорських банках, мають бути предметом окремих переговорів [5; 564]. Слід зазначити, що всі фінансові ресурси Німеччини знаходилися під моніторингом країн-переможниць у Першій світовій війні та спеціальної репараційної комісії в структурі Ліги Націй. Відповідно, під моніторингом перебували і ресурси П. Скоропадського, котрі країни Антанти розглядали як частину фінансового балансу переможених держав і джерела виплати репарацій [2; 86, 89-91]. Щоправда, 1921 р. ВУЦВК УСРР висловлював претензію уряду Франції, який ніби тиснув на Німеччину із метою змусити її передати кошти П. Скоропадського Урядові УНР в еміграції на організацію військового походу проти УСРР [15; 78]. Отже, українські фінансові ресурси країнами Антанти розглядалися і як засіб зміцнення союзників у боротьбі проти радянських республік, тиску на них, а також заради «укріплення» «санітарного кордону».

Виникає потреба окремого до-

слідження зв'язку державної приналежності фондів П. Скоропадського у німецьких банках та репараційним питанням. У січні 1922 р. в м. Канни відбулася міжнародна конференція, у котрій брали участь країни-союзники по колишній Антанті. Вона мала підготувати ґрунт для проведення майбутньої конференції у більш розширеному складі учасників, тобто з участю Німеччини й Росії. Каннська конференція визначила основні принципи, на котрих мали базуватися підходи до врегулювання репараційних відносин між країнами Антанти і Німеччиною, також на ній обговорювалося «російське» питання. Паралельне обговорення «російського» і «репараційного» питань було невинновипадковим через потребу консолідації зусиль європейських держав у відродженні економіки континенту, а також з політичних мотивів.

Співіснування двох систем політичного і економічного устрою, тобто капіталістичної й соціалістичної, потребувало взаємоузгодження, і Резолюція Каннської конференції визнала їх рівноправність та право на існування [16; 58-59]. До прийняття Каннської конференцією Резолюції соціалістична і капіталістична системи не могли економічно співіснувати на паритетних засадах, і Декларація зобов'язала майбутню Генуезьку конференцію, заплановану на квітень 1922 р., підготувати механізм співіснування систем. Несумісність двох систем мала вагомі політичні та економічні наслідки, передумову яких складали економічні відносини Німеччини та її союзників у Першій світовій війні із державами, що виникли на територіях колишньої Російської імперії. Німеччина, Австрія, Угорщина і Чехословаччина не мали можливості на базі старих

підвалин розбудовувати відносини, оскільки їхні фінансові ресурси, котрі складали інструментарій відновлення співпраці, знаходилися під моніторингом Репараційної комісії, а країни Антанти, не визнаючи рівноправність у економічних відносинах капіталістичної та соціалістичної економіки, фактично сприяли замороженню тих фінансових ресурсів. Останні впливали на політичну складову протистояння капіталістичної та соціалістичної систем, оскільки через проблеми їх наступності, як у випадку з коштами П. Скоропадського у німецьких банках, закладалася можливість їхнього використання у боротьбі проти соціалістичної системи.

Поряд із тим підрепараційні держави ставали перешкодою бажаного країнами Антанти відновлення економічних відносин країн Європи з Радянською Росією. У той же час історія фінансових відносин кінцевого етапу Першої світової війни між державами, що з'явилися на територіях колишньої Російської імперії, та Німеччиною і її союзниками, могла бути базою для відновлення економічних відносин між РСФРР і Німеччиною, що відбулося із підписання 16 квітня 1922 р. Рапальського договору і потягнуло за собою у подальшому встановлення дипломатичних відносин між РСФРР та Австрією і Угорщиною. Далі були відновлені економічні стосунки із Чехословаччиною. 1922 р. укладені договори, якими відновлено стосунки УСРР із правонаступниками держав, котрі 9 лютого 1918 р. уклали Брест-Литовський мирний договір із УНР, але договір, котрим відновлювалися стосунки між УСРР і Чехословаччиною, містив статтю, у якій зазначалося, що його укладення не передбачає

фактичного визнання УСРР. Завдяки тому договору Чехословаччина фактично прагнула отримати право частки «спадщини» зонішньоекономічних відносин колишньої Австро-Угорщини із колишньою Російською імперією, котра перебувала під юрисдикцією УСРР. Де-факто саме у статусі «колишньої частини колишньої імперії» із «колишньою частиною колишньої імперії» в системі міжнародних відносин перебували закладені договором стосунки між УСРР і Чехословаччиною із 1922 р. до моменту утворення СРСР (30 грудня 1922 р.).

«Специфіка» встановлених у 1922 р. відносин між УСРР і правонаступниками країн колишнього Четверного союзу підживляла політичні позиції Франції у Центральній Європі, побудовані на основі регіональних союзів – Малої Антанти (Румунія, Чехословаччина, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців) і союзницьких відносин між Польщею та державами Малої Антанти. Ті угоди були частково спрямовані супроти радянських республік (найперше проти РСФРР, УСРР і БСРР) й були готові до трансформації у військово-політичні конвенції, що було здійснено у 1926 р. між Польщею та Румунією. УСРР мала спільний кордон із Польщею і Румунією, котрі прагнули забезпечити себе від політичної експансії сусідніх радянських республік. Із Чехословаччиною, Австрією та Угорщиною УСРР спільного кордону не мала, тому «специфічні рамки» стосунків УСРР із тими державами створювали міжнародноправову ситуацію, за якої для Франції й сусідніх із УСРР Польщі та Румунії виникала необхідність розбудовувати відносини, виходячи із базових правових підвалин статусу колишньої Австро-Угорщини і,

частково, Російської імперії. У ситуації з правонаступниками Австро-Угорщини то була правова база її міжнародного статусу зі «специфікою», сформованою в роки Першої світової війни (Брест-Литовським договором, котрий реанімував правову базу торгівельно-економічних стосунків між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Російською імперією до Першої світової війни в «українській» частці «політико-правової спадщини» колишньої Російської імперії [12; 302]). Відповідно, і щодо українських територій, котрі перебували під юрисдикцією уряду Української Держави (1918 р.), формувався статус «частини колишньої Російської імперії».

Несумісність у повоєнній системі економічних відносин капіталістичної і соціалістичної економіки мала наслідком несумісність «репараційного» та економічного складників «російського» питання (котре включало у себе й «специфічні» відносин державних утворень на територіях колишньої Російської імперії із іноземними країнами). Несумісність «репараційного» і «російського» питань зумовлювалася також і колізією, суть якої полягала у односторонньому анулюванні Німеччиною та її союзниками Брест-Литовського договору із Україною та іншими державними утвореннями на території колишньої Російської імперії згідно Версальської системи договорів [2; 55], але де-факто з Україною вони існували, оскільки існували фінансові фонди, розміщені П. Скоропадським у німецьких і австрійських банках, на котрі претендували як еміграційний уряд УНР, так і ВУЦВК УСРР. То заклало значні політичні й економічні труднощі для Німеччини, зважаючи на її політичне й економічне становище

[7; 275; 20; 183-184].

Сумістити капіталістичну і соціалістичну системи для країн Антанти необхідно було заради ліквідації «специфічних» відносин УСРР із Німеччиною і державами, утвореними на територіях колишньої Австро-Угорщини, а також усунення «нав'язливого» впливу фінансових стосунків із контроверсійною політичною історією, які заважали країнам колишньої Антанти формувати власну систему міжнародних економічних відносин у Європі, аби ефективно відбудовувати європейську економіку. То у результаті мало дати можливість домінування Великої Британії у економічних відносинах із радянськими республіками, а для Франції домінування у політичних відносинах із Німеччиною та Центральноевропейськими державами й у впливі на формування їхнього зовнішньополітичного курсу.

«Специфічні» фінансово-економічні відносини із УСРР забезпечували Центральноевропейським державам, пов'язаним репараційними і союзницькими фінансовими відносинами із «великими» державами Європи, певну самостійність від політики держав колишньої Антанти і більшу вигоду від розгортання відносин із радянськими республіками. Ступінь політичної самостійності та ініціативи у зовнішній політиці зростав і у Німеччині не лише під впливом «специфічних» фінансових стосунків із УСРР, а і стимулювався закладеним Рапальським договором від 16 квітня 1922 р. «радянсько-німецьким форматом» міжнародних відносин у Центральній Європі [17; 145-153].

У розбудові економічних відносин із радянськими республіками, особливо із УСРР, Німеччина і держави, що



утворилися на територіях колишньої Австро-Угорщини, мали пріоритетні стартові умови порівняно з країнами Антанти виводячи із їхнього «природного» впливу виводилося формування зовнішньої політики Польщі, котра намагалася конкурувати у розбудові відносин із УСРР з державами, які мали «специфічні» економічні відносини з Радянською Україною. Тому Польща мусила спиратися на політико-правову «спадщину» колишньої Російської й Австро-Угорської імперій, розбудовуючи із радянськими республіками економічні відносини, базовані навіть на Ризькому мирному договору 1921 р. Після укладення Рапалльського договору 1922 р. основний зміст Ризького мирного договору було переформатовано й Польща із провідника і стимулятора зовнішньополітичного курсу радянських республік перетворилася на об'єкт у центрі «радянсько-німецького формату» міжнародних відносин в Центральній Європі [17; 145-153]. Таким чином, було зруйновано систему міжнародних відносин, яка закладалася Версальськими договорами, і розпочато формування альтернативної системи міждержавних відносин на базі угод між радянськими республіками з Німеччиною й державами, що утворилися на територіях колишньої Австро-Угорщини, відриваючи від курсу в формуванні Версальської системи міждержавних відносин Чехословаччину й ізолюючи від неї Польщу.

У результаті Польща опинилася у «блокаді» недружно налаштованих країн, оскільки вона мала територіальні суперечності із УСРР (Східна Галичина і Волинь, Холмщина та Підляшшя) [14; 323-324], Чехословаччиною (Тешинська Сілезія, частково Закарпаття), Німеччиною

(Данцигський коридор, Верхня Сілезія тощо), Литвою (Віленська область) [1; 102-104] і, навіть, Латвією (вимоги з боку Польщі компенсувати конфісковані у польських поміщиків землі в тій державі). Фактично в «ізоляції» в Центральноевропейській системі міждержавних відносин опинилися політичні ініціативи країн-переможниць у Першій світовій війні – Франції, Великої Британії, Італії. Проти їх політичного курсу було і неврегульоване остаточно репараційне питання у системі міжнародних відносин.

Каннською та Генуезькою конференціями не було врегульовано питання суми репарацій, котрі мала сплачувати Німеччина країнам-переможницям, а також порядку і джерел їх виплати. Натомість фінансові відносини між УСРР і Німеччиною та державами, котрі утворилися на територіях колишньої Австро-Угорщини (Австрією та Угорщиною), мали чітку форму і порядок врегулювання (банківські рахунки, суму на них і відповідний порядок управління), потребували вони лише взаємного договірного визнання і активізації [8; 260]. Тому Франція і Велика Британія були послідовними противниками поширення дії Рапалльського договору 1922 р. на союзні із РСФРР республіки, мотивуючи ускладненнями для Німеччини процесу остаточного врегулювання репараційного питання. Незважаючи на це, Німеччина уклала договір «Про поширення дії Рапалльського договору на союзні із РСФРР республіки», мотивуючи той акт загрозою висунення вимог зі сторони радянських республік, що утворилися на територіях колишньої Російської імперії, на отримання своєї частки репарацій, передбачених Версальським договором для Росії,

зокрема, зазначивши, що таку вимогу на власну частку російських репарацій висунула Польща. Німеччина засвідчувала, що той акт Польщею було здійснено за наполяганням Франції. При цьому висунувши вимогу виплати репарацій, Польща поглиблювала репараційну кризу у Версальській системі міжнародних відносин.

Призначенням репараційних платежів, передбаченим мирними договорами, була відбудова економічного потенціалу, зруйнованого окупацією і бойовими діями на територіях держав, що їх отримували. Якщо розглядати призначення «російських» репарацій, то вони мали бути адресовані, перш за все, територіям, котрі не перебували під юрисдикцією РСФРР, а саме: Польща (маючи у своєму складі території колишнього Царства Польського, Волинської губернії, Віленської області), Литва, Латвія, Естонія, а також УСРР і БСРР (ті республіки визнавалися окупованими Німеччиною територіями, а державні утворення, які існували на них – колабораціоністськими). Після поширення на радянські республіки Рапалльського договору УСРР і БСРР із Німеччиною відмовилися від взаємних військових претензій, що включало у себе і репараційні платежі. Відповідно, до складу Польщі входило найбільше територій колишньої Російської імперії, які перебували під окупацією у роки Першої світової війни. Значну частину тих територій складали українські етнічні землі – Холмщина, Підляшшя і Волинська губернія. Тому, маючи у своєму складі найбільші підрепараційні території, Польща мала можливість, після взаємної відмови Німеччини, УСРР і БСРР від військових претензій, наполягати на перегляді структури виплати Німеччиною російських ре-

парацій, поставивши вимогу польську частку вираховувати від загально-російської суми, не зважаючи на УСРР і БСРР. При тому підрепараційними все одно залишалися й українські етнічні території, що перебували у складі Польщі. Перегляд структури російських репарацій міг спричинити ревізію всієї системи політико-правових напрацювань у репараційному питанні.

Отже, репараційне питання у системі міжнародних відносин післявоєнної Європи провокувало численні кризи, зважаючи на суперечності в зовнішній політиці країн-переможниць. Поряд із тим усі країни-переможниці усвідомлювали необхідність долучення до повоєнної системи економічних відносин територій колишньої Російської імперії та державних утворень, котрі виникли на них, включаючи і радянські республіки. Найактуальнішим було питання суміщення двох політико-економічних систем, які співіснували після Першої світової війни, а саме капіталістичної та соціалістичної. Репараційне питання після укладення Рапалльського договору і актуалізації україно-німецьких фінансових відносин 1918 р. лише поглиблювало несумісність двох систем, а оскільки частина українських етнічних територій була підрепараційними (у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини), то економічно поглиблювався і розкол українських етнічних територій. Репараційна політика безпосередньо стосувалася українських етнічних територій і, тісно переплітаючись із питанням військових боргів та фінансових відносин у результаті Брест-Литовських договорів 1918 р., сприяла виникненню «специфічних» фінансових відносин між радянськими республіками, зокрема УСРР, Німеччиною

й державами- правонаступниками Австро-Угорщини. В результаті УСРР мала значний вплив на міжнародні відносини повоєнної Європи, щоправда, у ролі об'єкта зовнішньої політики, а

«український» і «польський» фактори міждержавних фінансових відносинах лише поглиблювали кризу репараційного питання та проблеми міжсоюзницьких відносин.

1. Бах М. Роль Прибалтики в антисоветском окружении. // Мировое хозяйство и мировая политика. – М.: Соцэкгиз, 1931. – Июнь. – № 6.
2. Версальский мирный договор / Полный перевод с французского подлинника под редакцией проф. Ю. В. Ключникова и Андрея Сабанина со вступительной статьей Ю. В. Ключникова и предметным указателем. – М.: Издание Литиздата НКВД, 1925. – 198 с.
3. Волгар В. Восточные репарации и план Юнга // Мировое хозяйство и мировая политика. – М.: Соцэкгиз, 1930. – Май. – № 5; Маров Б. Новое в репарационном вопросе // Международная жизнь. – М.: Госполитиздат, 1928. – № 1; Делези Ф. Ликвидация финансовых последствий войны // Международная летопись. – М.: Литиздат НКВД, 1925. – № 10-11.
4. Гетьманчук М. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. – Автореф. дис... док. істор. наук. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 36 с.
5. Договор о распространении на союзные РСФСР республики договора, заключенного 16 апреля 1922 г. в Рапалло между РСФСР и Германией. – 5 ноября 1922 г. // Советско-германские отношения. – Т. 2.
6. Доклад А. А. Иоффе о ходе переговоров с Польшей в Риге. 6. XII. Доклад № 8. Наркоминдел Г. В. Чичерину, Предсовнарком В. И. Ленину, Предреввоенсовет Л. Д. Троцкому, ЦК РКП Н. Н. Крестинскому // Польско-советская война 1919-1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы). – У 2 тт. – Т. 2. – М., 1994.
7. Его Высокоблагородию г-ну доктору Павлу Рорбаху (Представникові УНР за підписом по дорученню від Предствника Міністерства Закордонних Справ Німеччини). Берлін, 12 червня 1920 р. // ЦДАВО України. – Ф. Р-4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 15.
8. Ед мемуар (відповідь Міністерства Закордонних справ Німеччини Предствництву УНР в Берліні). 27 січня 1920 р. // ЦДАВО України. – Ф. Р-4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 15.
9. Итоги империалистической войны. Серия мирных договоров под редакцией проф. Ю. В. Ключникова и Андрея Сабанина. II. Сен-Жерменский мирный договор. – М.: Издание Литиздат НКВД, 1925. – 176 с.
10. Итоги империалистической войны. Серия мирных договоров под редакцией Ю. В. Ключникова и Андрея Сабанина. IV. Трианонский мирный договор. – М.: Издание Литиздата НКВД, 1926. – 184 с.
11. Иоффе А. Е. Внешняя политика Советского Союза. 1928-1932 / Отв. ред. акад. И. М. Майский. – М.: Издательство «Наука», 1968. – 487 с.
12. Мирный договор между Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с одной стороны, и Украинской Народной Республикой – с другой. 9 февраля 1918 г. // Советско-германские отношения. – Т. 1.
13. Нота Народного комиссара иностранных дел УССР Министерству иностранных дел Германии. Передано по радио. 20 июня 1920 г. // Советско-германские отношения. – Т. 2.
14. Нота правительства СССР правительству Польши в защиту права населения Восточной Галиции на самоопределение. Москва, 5 сентября 1924 г. // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – У 16 тт. – Т. 4. – М.: Издательство «Наука», 1963. – 559 с.
15. (Прохання НКІС УСРР до тов. Чичеріна передати Міністру Закордонних Справ Франції Бріану текст ноти 29/IV. 1921 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 645.
16. Резолюция Верховного совета Антанты, принятая в Каннах. 6 января 1922 г. // Документы внешней политики СССР. – У. 24 тт. – Т. 5. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961.
17. Сацький П. Процес оформлення статусу українських територій в рамках системи відносин між РСФРР, Німеччиною та Польщею (1918-1922 рр.) // Україна у XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – 505 с.